

УКРАЇНА МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ

Завдання, що його ставить собі дана доповідь, – це спроба схарактеризувати Україну з типологічного погляду та здефініювати її риси, що визначають її як історичну одиницю. Я цілком свідомий ризикованості цього почину та небезпек, що криються в дешевих узагальненнях. Тому намагатимуся не виходити поза межі того, що можна перевірити емпірично.

Ще заки пірну в тему, хотів би коротко з'ясувати мої теоретичні засновки. Я вірю в існування чогось такого, що згрубіша можна назвати “національним характером”. Однак це не треба фальшиво розуміти в натуралістичному сенсі. Бо це явище належить до суспільно-культурної, а не до біологічної сфери. Національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народові. Національний характер формується історично, й можна визначити ті фактори, що спричинилися до його постання. Після того, як національний характер встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу стабільність і уміння відкидати або асимілювати підривні впливи. Дуже важлива наступна обставина: національний характер, або культурний тип, не являє собою чогось абсолютного, унікального й оригінального, але радше індивідуальну комбінацію прикмет, які широко поширені у світі й спільні багатьом народам. Це спостереження важливе з методологічного погляду. Оцінюючи подібності та різниці, що існують між націями, та застосовуючи порівняльну методу, ми спроможні здефініювати відносну оригінальність даного національного типу й ступінь його спорідненості з іншими народами.

Заголовок цієї доповіді говорить про те, що Україна перебуває “між Сходом і Заходом”. Але яке значення даємо цим поняттям, “Схід” і “Захід”, у застосуванні до української історії?

Оскар Галецький стверджує¹, що поняття “Захід” часто вживають як синонім “Європи”. Згідно з думкою Галецького, це утотоження означає підмінювання цілості частиною (т.зв. *pars pro toto*), що легко приводить до неясностей. У самій Європі можна легко відрізнити кілька географічних зон, що з них Західна Європа тільки одна. Захід у вужчому й точному розумінні – це атлантийська окраїна континенту: Англія, Франція, Нідерланди. Але європейський суходіл обіймає й інші обшири, які не менше європейські й тому, в ширшому значенні слова, не менш “західні”, ніж атлантийська зона.

У формулі “Україна між Сходом і Заходом” поняття “Захід” стосується Європи в цілому. Україна “західня” остільки, поскільки вона становить органічну складову частину європейської спільноти народів. І тут не йдеться про простий факт фізичної географії. Для історика Європа – це щось більше, ніж великий півострів євразійського суходолу; вона – сім’я народів, які, незважаючи на політичну роз’єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культурну і суспільну спадщину. Не все, що географічно розташоване в Європі, належить до неї історично. Наприклад, колишня Османська імперія, що впродовж кількох століть обіймала велику частину європейського континенту, напевне не входила до складу європейської спільноти. Це саме стосується мусульманських держав середньовічної Іспанії. Більшість істориків згідна з тим, що Московщину-Росію 14–17 ст. не слід уважати за європейську по своїй суті країну. Загальновідомо, що “європеїзація”, чи пак “окциденталізація”, Росії наступила щойно внаслідок реформ Петра I. Але навіть багато російських мислителів вважали цю європеїзацію проблематичною.

Україна ніколи не пережила доби насильного й раптового “узахіднення”, аналогічної з царюванням Петра в російській історії. І в цьому аж ніяк нема нічого дивного. Країна, що від своїх початків була суттєво європейською, – і в цьому значенні “західньою”, – не потребувала асимілюватися до Європи шляхом наглого, революційного перевороту. Проте європейський характер України скріплювався завдяки впливам і контактам з іншими європейськими країнами. З котрою частиною європейської спільноти підтримувала Україна найтісніші зв’язки? Не з атлантийською, себто західноєвропейською, зоною. Щоправда, ще з часу Київської держави існували стосунки між Україною й Францією та Англією, що їх можна простежити теж в усі інші епохи української історії; але вони завжди залишалися радше спорадичними. Коли модерні українці говорять про “Західню Європу”, вони на ділі звичайно мають на думці простір, що більш відомий під іменем Центральної Європи, себто землі з німецькомовним населенням, від Північного моря до наддунайської долини. Німцям судилося репрезентувати, – добре або зле, – “Захід” в очах українського народу. Ще тіснішими були зв’язки з країнами, що положені на схід від німецької етнічної території, що для них у науковій літературі викувано термін “Середньо-Східня Європа” (Ostmittel-Europa, East Central Europe): Чехія, Угорщина, Польща, – особливо остання. Крім цього, треба згадати про балтицькі й скан-

дінавські обшири: Литву, що з нею Україна впродовж двох століть, від половини 14 до половини 16, перебувала у прямому політичному зв'язку, та Швеція, звідки вийшов стимул до створення Київської держави.

У цьому місці дозволимо собі перервати обговорення західних первнів у формації українського національного типу; до нього повернемося трохи згодом. А тепер візьмемо під розгляд не західні, а східні елементи.

Нехай мені вільно буде зробити тут одне зауваження на маргінесі основних висновків. Серед народів східньої половини європейського континенту спостерігаємо одну дивну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких незахідних (точніше, незахідноєвропейських) рис у їхньому національному обличчі. “Польща – забороло західньої, католицької культури”; “чехи – єдина слов'янська нація з західнім життєвим стандартом”; “Угорщина – що її Золота Булла одночасна з англійською Великою Хартією”; “румуни – горді нащадки римських легіонерів”. Такі твердження доводиться зустрічати часто. Не хочучи казати, що вони фактично незгідні з правдою, – принаймні до якоїсь міри. Проте від них їхнє ментальністю бідняків, що люблять нахвалятися своїми багатими родичами.

Але вернімося до нашого українського конкретного випадку. Я стверджував суттєво західній, себто європейській, характер України. Але це не значить, що я заперечую існування сильних незахідних елементів в українському національному типі. Під впливом сил, що променювали зі Сходу, загальноєвропейські прикмети зазнали змін, – хоч вони не були знищені й заступлені іншими.

Але яке значення має в контексті української історії поняття “Схід”, “Орієнт”? Цей термін застосовують до двох зовсім різних історичних об'єктів: з одного боку, до світу східнього християнства й візантійської культурної традиції та, з другого боку, до світу євразійських кочовиків. Ясно, що ці два значення поняття “Схід” між собою цілком не пов'язані. Крім цього, хоч обидва “Сходи” відігравали першорядну роль в розвитку України, вплив кожного з них здійснювався в зовсім інший спосіб.

Почнемо від Сходу євразійських номадів. Предки українського народу були від непам'ятних часів землеробами. Вони заселяли смугу лісостепу, що простягається від карпатського підгір'я до східних допливів Дніпра. На південь від тієї території прадавньої рільничої культури лежали відкриті степи, що по них мандрували

кочовики. До перших століть християнської ери номади південно-українських степів були іранського походження. Здається, що між скитськими й сарматськими чабанами й войовниками та протоукраїнськими хліборобськими племенами існували своєрідні симбіотичні взаємини. Якщо вірити етнологам, сліди іранського впливу можна досі знайти в українському й російському фолкльорі. Становище змінилося ґрунтовно, коли, внаслідок Великого переселення народів, на зміну іранській окупації степів прийшла тюркська. Починаючи гунською навалою в 4 ст. по Хр. і кінчаючи зруйнуванням Києва монголами в половині 13 ст., кілька великих хвиль євразійських кочових орд, переважно тюркського походження, кидалися одна по одній прибоєм на українській землі. Після цього в понтійських степах уже не появлявся жоден новий кочовий народ. Але з поділів Монгольської імперії виникло, як одна з держав-спадкоємиць, Кримське ханство, що в 15 ст. стало васалом Оттоманської Порти. Національним промислом кримських татарів було людоловство. Україна зазнавала майже щорічних татарських набігів, що приносили їй невимовне горе. Можна сказати без помилки, що боротьба проти татарської загрози становила центральну проблему в українській історії аж до часу ліквідації Кримського ханства за панування Катерини II.

Наведені факти самі собою добре відомі, але наше завдання витягнути з них деякі загальні висновки. Знаходимо аналогію між Україною й такими орієнтальними країнами, як Єгипет, Месопотамія й Іран, що теж були виставлені на періодичні номадські наїзди. Проте різниці тут більше вагомі, ніж подібності. По-перше, українське хліборобство, на відміну від згаданих країн Близького Сходу, завжди належало до європейського, індивідуального типу, а не до типу "гідравлічної агрикультури", – щоб ужити терміна Карла Вітфогеля, – що характеристична для сухої зони, де збереження осілої цивілізації в річкових долинах і оазах залежало від існування централістично керованих споруд для наводнення². По-друге, в Україні не було чіткого, визначеного самою природою, розмежування між землями хлібороба й кочовика. Підсоння понтійських степів континентальне, але не в більшій мірі, ніж підсоння американського Середнього Заходу. Ця урожайна рівнина була дуже сприятлива для рільництва, але рівночасно вона творила вимріяне пасовище для отар номада. Це спричинювало відсутність виразної граничної лінії між заселеною країною й так званим "Диким полем". Ця лінія була дуже мінливою і динамічною. Щоб бути точним, тут узагалі не